

НЕУТРАЛИЗАЦИЯТА НА КОРЕЛАТИВНАТА ДВОЙКА ЛАБИАЛНИ ГЛАСНИ В СЕФАРАДСКИ В КОНТАКТ С БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Искра Добрева

независим изследовател

iskradobreva2000@yahoo.com

Резюме. Настоящият доклад разглежда неутрализацията на корелативната двойка лабиални гласни /ɔ – u/ в неударена позиция в сефарадския език в контакт с балканските езици. Въз основа на писмени текстове на кирилица и латиница на сефарадски – като един необалкански език в съпоставка с български и гръцки – като два основни балкански езика, се установява честото предаване на /u/ в неударено положение като /o/. Замяната на /u/ в неударена позиция с /o/ присъства на Балканите от най-ранни епохи, например установява се в гръцки надписи по българските земи (Slavova 2004; Василев / Vasilev 2017), както и в първобългарските надписи с гръцки букви (Бешевлиев / Beshevliev 1992) и продължава в по-нататъшното развитие на българския език. Изписването на /u/ като /o/ се установява в сефарадски текстове на кирилица и латиница от началото на XX в. и приведените примери се разглеждат в светлината на неотдавнашни изследвания (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024) с оглед на анализа на въпросната неутрализация като един фонологичен балканизъм.

Ключови думи: неутрализация; лабиални гласни; сефарадски; балкански езици

1. Въведение

Настоящият доклад разглежда неутрализацията на корелативната двойка лабиални гласни /ɔ – u/ в неударена позиция в сефарадския език в контакт с балканските езици. Въз основа на писмени текстове на кирилица на сефарадски, като един необалкански, и български и гръцки като два основни балкански езика, се установява честото изписване на /u/ в неударено положение като /o/. Замяната на /u/ в неударена позиция с /o/ присъства на Балканите от най-ранни епохи, например установява се в гръцки надписи по българските земи (Slavova 2004; Василев / Vasilev 2017), както и в първобългарските надписи с гръцки букви, например от началото на IX в. (Бешевлиев / Beshevliev 1992), и продължава в по-нататъшното развитие на българския език. Установяват се чести случаи на заместване на /u/ или /ou/ с /o/ в имена на български ханове, например Омуртаг: *Ωμورتαγ* / *Ομورتαγ* или титли, например жупан: *ζωπαν* / *ζουπαν* (Бешевлиев / Beshevliev 1992). Подобно заместване на /u/ с /o/ или /y/ с /o/ в неударени срички се откроява и в сефарадските текстове от първата половина на XX в. на Балканите – както в документи (например административна кореспонденция: молби, писма и поздравления на латиница и кирилица от фондовете на ЦДА), така и в художествени текстове (комедията *El amor victorioso*, ръкопис на латиница от сефарадския автор Фарин, Шумен (Farin 1925/2014), както и в *Еврейско-испански разговорник*, на кирилица от Перец, София (Peretz 1924/2007)).

Тъй като кирилицата не е възприета за испаноеврейския език, за който традиционно се използват еврейски букви, подобно на идиш и всички останали еврейски езикови разновидности, сефарадските текстове на кирилица дават ценна информация за произношението и фонологичните изменения на този необалкански език през неговото развитие извън иберороманския континуум. Сефарадските текстове на латиница не са рядкост, известни и подробно изследвани текстове от този тип са например *Библията от Ферара*, издадена през 1553 г. в Италия, както и множество португалско- и испаноеврейски текстове, създавани от носители на сефарадския език в цяла Европа. Писаните на латиница на ръка или на машина сефарадски текстове в България и в съседни страни от края на XIX и началото на XX в. обаче дават ценна информация за произношението и фонологичните изменения в балканска среда. В същия период френското влияние е силно и в сефарадските текстове на латиница тясната лабиална гласна често се предава с диграфа /ou/.

Редица изследователи ползват в свои анализи сефарадски текстове на кирилица, латиница и с гръцки букви (например Studemund-Halévy, Collins 2014 споменават около 228 книги, брошури и документи на кирилица, издавани в периода 1872 – 1948 г. в България). С въвеждането на кири-

цата като задължителна писменост в официалната кореспонденция в България в началото на XX в. носителите на сефарадския език съставят текстове – телеграми, молби, поздравления и други административни документи, адресирани до централната или местната еврейска община, пишейки на кирилица, като следват своята езикова интуиция. Ето защо тези текстове разкриват важни езикови и фонетични промени и в настоящия доклад се ползват като ценен езиков материал с оглед генерирането на принос за съвременната балканистика и сефардистика. Много от споменатите документи се пазят във фондовете на Централния държавен архив и други архиви и библиотеки в страната и представляват незаменим източник за езиковедски изследвания и съпоставки.

Настоящият доклад привежда писмени данни в подкрепа на установената неутрализация на лабиалните гласни в българския и другите балкански езици и цели да покаже нейното присъствие от векове, дори хилядолетия в балканския вокализъм. В доклада се разглеждат четири текста на кирилица и два на латиница, съставени от естествени носители на сефарадския език в България от началото на XX в., като акцентът е върху многократните случаи на изписване на /u/ в неударена сричка като /o/. Подобно отваряне на /u/ отсъства в испанския език и другите иберо-романски езици, затова явлението се разглежда като типично балканско, придобито в сефарадския благодарение на контакта с балканските езици, в които неутрализацията на /o/ и /u/ в неударена позиция е стабилна и дълготрайна фонологична характеристика. Сефарадският се съпоставя с българския език, където същата неутрализация е установена и налична както в източните, така и в западните български говори (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024). Прави се препратка и към гръцки надписи по българските земи, където същата замяна на /u/ или /ou/ с /o/ се установява в редица случаи. Отчита се и фактът, че повечето носители на сефарадския език в началото на XX в. са двуезични – с майчин език сефарадски и владеещи и български, а често и други езици като френски, гръцки, турски и пр.

2. Неотдавнашни експериментални и теоретични изследвания за балканските езици

В светлината на неотдавнашни фонетични и акустични измервания и анализи на съвременния български език се установи експериментално наличието на неутрализация на двете лабиални гласни в неударена позиция (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024). Констатира се, че въпросната неутрализация е характерна за източните и западните български говори, т.е. въобще за българския език, но тя присъства и в останалите балкански езици – особено ярко в гръцки, а както показва и настоящият анализ, и в един необалкански език като сефарадския. Ето защо въпросната неутрализация на лабиалните гласни може да се разглежда като балканско фонологично явление. Неутрализацията на /u/ и /ɔ/ в неударена позиция не само отличава сефарадския от испанския и останалите ибероромански езици, но присъства и в балканороманските езици – например многобройните славянски заемки, съдържащи начално или неударено /u/, в румънски и арумънски се възприемат с /o/: срв. рум. *omorî* – ‘убивам’ от *умори* (*umoriti* > *amori* > **a omorri1* > **a omorri* > *amori*, вж. Schulte 2009: 384), или обратно с /u/: срв. в арумънски *tuiag*, *tuiagă* – *тояга*, като славянска заемка в арумънски и мегленорумънски, както и рум. *scund* – *оскъден*, *skodъ*. При експериментални акустични изследвания на съвременния румънски език (Renwick 2012: 151 – 154) се представя припокриването на лабиалните вокали /ɔ/ и /u/ в неударена позиция особено при произношението на 14-те жени от Румъния и Молдова, взели участие в експеримента – особено във втория формант F2 (около 1000 Hz), показващ мястото на максимално приближаване на езика към стените на гласовия тракт. В хода на фонологичните проучвания обаче неутрализацията на балканските лабиални вокали често е оставала в сянка на фона на общото затваряне на гласните извън ударение.

3. Методика и цели

Текстовете, писани на нетрадиционната азбука, изобилстват в многобройни епохи не само на Балканите и са доказано важен източник и отправна точка за установяване на фонологични особености. Избраната методика – изследване на фонетични и фонологични особености въз основа на писмени текстове – е стара, но е класическа и добре проверена. Черпенето от писмени източници на фонетични и фонологични данни за един език и неговия исторически развой и съпоставянето на

графемите и вариациите на изписване на добре познати думи и собствени имена е признат метод в класическите изследвания, но е ефективен и при изследване и анализ на немного отдавнашни етапи от езиковото развитие. Подходът е исторически и съпоставителен. Докладът цели да създаде принос и да насочи езиковедското и фонологичното внимание към установената балканска вокална характеристика, а именно – неутрализацията на двете лабиални гласни в неударена позиция в основните балкански езици и в един необалкански език – сефарадския, част от балканския езиков съюз повече от четири века – от края на XV до средата на XX в. Досега въпросната неутрализация на корелативната двойка /ɔ – u/ е оставала слабо коментирана в контекста на балканския вокализъм и е стояла в сянка на фона на типичното балканско шва и на общото стесняване на вокалите в неударени срички. С избраната методика докладът цели да допринесе за изследванията на сефарадския език в балканска светлина въз основа на съпоставката между българския, сефарадския и испанския език.

Съпоставката на сефарадския с испанския в различни етапи на неговото приближаване към балканския езиков съюз разкрива придобиването и развитието на балканските синтактични и фонологични структури. Проследява се балканското фонологично явление на неутрализация на лабиалните гласни /ɔ – u/ в исторически и многоезиков план с цел да се запълни установената празнота в балканските фонологични изследвания с оглед разширяването на данните и по-нататъшен анализ. Отварянето на лабиалния вокал /u/ до /ɔ/ и неговото често изписване с графемата /o/ вместо с /y/ или /u/ в неударена позиция трайно присъства в балканския ареал.

4. Исторически развой на неутрализацията на лабиалните гласни на Балканите

Неутрализацията на лабиалните гласни има солидна историческа основа и може да се проследи през вековете. Изписване на /v/ или /ov/ като /o/ или /ω/ е установено в старогръцки надписи от България (Месемврия, Одесос, Филипополис и др.) от М. Славова (Slavova 2004), която дава десетки примери, които се откриват както по българските земи, така и в съседни Турция и Гърция, например графити от римските терми в Одесос (5074.5a): *Ηλιοδωρα Βουθειθερις καλα παυρίζεται*; последното поправено от друг писар на: *πυυρίζεται*. Славова (Slavova 2004: 14) отбелязва, че поради липсата на самокорекция примерът може да свидетелства за произношението на автора от периода през първите векове на римския период. Авторката привежда и друг аналогичен пример от Филипополис (1023.3) на изписване на /v/ като /o/ в неударена позиция, а именно: *αστονομος* вместо *αστυνομος* (Slavova 2004: 15). Друг пример за изписването на лабиалните гласни в неударена позиция /o/ и /v/ е *τυσαντα* вместо *τοσαντα* в надпис от Малко Търново (Slavova 2004: 129). Отбелязано е и редуването на /ω/ и /ov/ в неударена позиция в гръцки надписи от римския период по българските земи (Slavova 2004: 131), а през по-ранни епохи изписването на /ov/ като /o/ се наблюдава в надгробни надписи преди VI в. пр. Хр. по Черноморието. Транслитерацията на латинско /u/ с гръцко /o/ се коментира от редица автори, например Rovai 2015: 177, който я установява в надписи от о. Делос (на югоизток от Атина) от II – I в. пр. Хр., попадащ в йонийския диалектен ареал на гръцкия език, а някои от древногръцките селища по Българското Черноморие също спадат към йонийския диалект на гръцкия език.

Същото често изписване на /v/ като /o/ се установява и в надписи от Плиска и Преслав и от византийски автори при предаването на имена от периода на Първото българско царство. Както отбелязва Владимир Георгиев (Георгиев / Georgiev 1964: 36), първобългарските титли и имена като *боляр*, *Борис* и *Омуртаг* са изписвани с /o/, /ω/, /ov/ за разлика от славянските имена и думи от същия период, изписвани с /a/. Авторът посочва примерите *Δαρυαμίρος* (812 г.) и *Βαλδίμερ* (889 – 893 г.) поради тяхното реално произношение с /a/ преди IX в., запазило в множество топоними из Гърция старинното славянско произношение. Георгиев отбелязва и изписването на „боляри“ както с /o/, така и с /ov/ в „местното име *Μπολιάρι* и *Μπολιάρος* = *Μπολαρυοί*, *Μπουλιάρ-ι* (-o-> -ou-) = бълг. *Боляри*, което се среща на две места в Пелопонес: в Аркадия и Лакония“ (Георгиев / Georgiev 1964: 36), и посочва, че смесването на славянските o- и u-основи е започнало много рано (Георгиев / Georgiev 1964: 53).

От своя страна, Веселин Бешевлиев отбелязва, че от 16 известни надписа с името на хан Омуртаг то се среща изписано: 1) с омикрон: три пъти в два надписа (№ 29, 56 и 86 – *Ωμο<μo>ρταγ* =

Ωμορταγ; 2) с диграфа омикрон + ипсилон: 13 пъти в три надписа (Ωμορταγ, № 59, 1, Ομορταγ, № 57 и 64); 3) с ипсилон: един път (Ομυρταγ, № 61) (Бешевлиев / Beshevliev (1992: 61). Авторът привежда и други примери на редуване на /ʊ/, /o/, /ω/ и /ou/ в първобългарски думи и имена: *куπε* (№ 53) / *куπε(σι)* (№ 54,4), *εστρυην* / *εστρωην* (№ 53), *Κρουμεσις* / *Κορμεσιος* у византийския автор Теофан, *Κοβρατος* / *Κουβρατος*, *Ονογουνδουροι* / *Ουνογουνδουροι*, и подчертава, че: „[...] би могло да се касае за известното колебание между *ο* и *ου* при предаване на чужди думи с *ο* на гръцки, което е засвидетелствувано с два примера и в първобългарските надписи: *φοσάτον* (№ 3в, 1, № 14, 5 и № 61, 5) покрай *φουσάτον* (№ 59, 4, № 60, 5 и № 62, 5) и *τρομάρχον* (№ 41, 14) = *τουρμάρχων* (Бешевлиев / Beshevliev 1992: 61). Като още примери могат да се посочат случаите с предаването на славянската титла „жупан“: *ζωπαν* / *ζουпан*, срв. гравирания върху сребърна чаша надпис *Κ(υρι)ε βο(η)θη Σηβην ζουπανος μεγας ης Βουργαρηαν* („Господи, помози Сивин велик жупан в България“) (Бешевлиев / Beshevliev 1992: 250), както и на прабългарските титли „колобър“ (*κολοβρος* / *κολοβρον* / *κουλουβρος*) и *sondoke* / *sundica*. При условие че монофтонгизацията на старогръцките дифтонги /ει/ и /ου/ приключва през VII – VI в. пр.н.е., релевантно е да се спомене, че и изписването на етнонима *българи* е ставало най-често с диграфа *ου*: *Βουλγαροι* / *Βουλγαριας*, което може да подсказва, че същият диграф е обозначавал и затворена гласна, която може да не е лабиална, а по-скоро средна, т.е. известното балканско шва.

Не може да се пренебрегне и затруднението при правописа на гласните в думи с начално безударно /o/ или /y/ от носителите на съвременния български език, което може да се разглежда като традиционно затруднение, което срещат не само децата с роден български език, но и децата с майчин език, различен от българския, изучаващи български в училище. В повечето български прескриптивни граматики и помагала трайно присъства темата за правописа на думи с начално /o/ или /y/, например *учуден* / *очуден*, *усмивка* / *осмивка*, *уставя* / *остава*, *обичам* / *убичам* и т.н., или в средисловие пред друга гласна: *взривоопасен*, *пожароизвестителен*, *експлоатация*.

За разлика от редуцията на неударените гласни /a/, /e/, /o/, характерна за повечето източни български говори с изключение на тези близо до ятовата граница (Стойков / Stoykov 1971: 97), в западните български говори редуцията се забелязва при /a/ и /ɔ/. Балканските езици – както основните, така и необалканските езици, се характеризират с доста затворено произношение, особено на предните и средните гласни в неударена позиция. Тази затвореност автоматично или по аналогия, а често пъти по инерция, се приписва и на кръглата гласна /ɔ/ и нейния затворен корелат /u/. В академичната фонетика на авторския колектив на БАН обаче се отбелязва по-отвореното произношение на /y/ в неударена позиция.

Както обяснява Ц. Василев (с препратка към Харалампиев / Haralampiev 2001: 75): „отварянето на неударените гласни в български език е част от двупосочната фонетична промяна, която се нарича най-общо редуция или стесняване и разширяване. Отварянето е засвидетелствано в средновековни български писмени паметници: *тρoυζδaιγтъ сa* вместо *тρoυζδaιγтъ сa*, *ιeμo* вместо *ιeμoυ*, *χερoυβιμι* вместо *χερoυβιμι*“ (Василев / Vasilev 2017: 321). В старобългарския речник на Cyrillomethodiana 2011 – 2022 словоформата „херувим“, от гр. [*τὰ*] *χερουβίμ* се среща във варианти както с /o/, така и с /y/, /ou/, като от осемте приведени примера един е изписан с /y/, а останалите са с /o/. Ц. Василев посочва също, че „в гръцките надписи на църквите със смесени надписи от 17 век в България преходът /y/ > /o/ се дължи в повечето случаи на отваряне на произношението при назали и ликвиди. Жиняк отбелязва подобно отваряне във формата *συνηνoς* вместо *συνηνοίς* (Gignac 1976: 212)“ (Василев / Vasilev 2017: 321). Авторът привежда следните примери: а) при назали /n/: *Έμaνoιλ* (= *Έμμανουήλ*) БШ 5; ВР 1. *Έμaνoήλ* (= *Έμμανουήλ*) МР 2; ИС 2; ВД 1. б) пред спирант /s/ *τός* (= *τούς*) ШД 2. в) в края на думата: *άγήo* (= *άγήoυ*) ШД 1 (Василев / Vasilev 2017: 321).

Неутрализацията на /u/ и /ɔ/ и изписването на /y/ с /o/ в графични паметници и текстове трайно присъства в развитието на българския език. С напредъка на езиковедските изследвания на българския език в съпоставка с други езици, както и на изучаването на българския и други балкански езици от съвместни екипи от български и чуждестранни българи и балканисти до момента, редуцията на неударените гласни в българския език и неговите разнообразни говори добива по-ясни граници и формулировки благодарение на експериментални изследвания и изпъкна неутрализацията на двойките /a – ʌ/ и /ɔ – u/. Така например „в неударена позиция настъпва драстичен спад на контраста между /ɔ – u/ (с 96%) и /a – ʌ/ (93%)“ (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024: 115). Цитираните автори установяват също: „В неударена позиция гласните в двойките /a – ʌ/ и /ɔ – u/ не

се различават по нито един акустичен параметър, което показва, че без всякакво съмнение е налице пълна неутрализация, като редуцираният гласеж, както установихме, съвпада с този на съответната тясна гласна – [ɣ, u]“ (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024: 118).

М. Събев споменава, че „най-малка функционална натовареност има корелативната двойка /u – ɔ/ $z = 0.0068$ “ (Sabev 2023: 26). Както източните (от района на Търговище), така и западните (от района на София) български говори, които споменатият автор сравнява, показват почти еднаква неутрализация на задните закръглени гласни в неударена позиция. Събев изтъква, че може да се говори за пълна неутрализация.

5. Примери от сефарадските текстове от началото на XX в. и дискусия

При разглеждането на сефарадските текстове на кирилица и латиница не може да се изключи влиянието на традиционната еврейска писмена традиция, където *йод* и *вав* в средисловие се изписват със символи като точка или черта, насложени към съответната съгласна, за да се отличават от подразбиращия се *алеф*. Още повече графичните символи *йод* и *вав/уау* изразяват както полугласната фонема, така и отворения и затворения вариант на гласните двойки /ε – i/ и /ɔ – u/. В сефарадските текстове от България на кирилица и латиница заместването на /y/ с /o/ или /u/ с /o/ се появява в края на XIX и началото на XX в., т.е. в случаи на стабилен билингвизъм – сефарадски/гръцки, сефарадски/български или множество други комбинации. Въпреки наличието на обстойни изследвания в областта на сефарадския език и неговата фонетика и ортография (вж. Hernández González 2001; Schwarzwald-Rodrigue et al. 2021; Hualde 2013; Kluger 2021; Arias Cabal 2024, наред с много други) въпросът за неутрализацията на лабиалните гласни не е обсъждан в испански и сефарадски контекст, а още по-малко – в балканска ареална перспектива, и темата продължава да бъде слабо проучена, и дори незабелязана, на фона на общоизвестно затваряне на сефарадските неударени гласни, например сеф. *tunchu* / исп. *mucho* ‘много’. Ето защо изследваните тук сефарадски текстове на кирилица и латиница от началото на XX в. са ценен източник не само защото са писани от естествени носители, следващи спонтанно своята езикова интуиция, но и защото не са повлияни от правописа на съвременния испански език, докато през XXI в. по-голямата част от носителите на сефарадския език владеят в определена степен испански или португалски и това обуславя техния правопис, а и следват правилата за транскрипция от раши на латиница (Schwarzwald-Rodrigue et al. 2021). Така например въпросителните местоимения в разглежданите текстове се изписват като: *коандо/koando* ‘кога’ и *коало/koalo* ‘какво’, за разлика от испанските *cuándo*, *cuál* или транскрибираните от еврейски с латински букви на сефарадски текстове *kuando*, *kualo*, които се следват от съвременните сефарадисти.

5.1. В нарастващите дифтонги – /ua/ /ue/, при които затворената лабиална гласна /u/ е следвана от друга отворена гласна като /a/ или /e/, лабиалът се изписва като /o/, например сеф. *агоа* ‘вода’ исп. *agua* от примера сеф. *йо бево соло агоа* („аз пия само вода“) (Peretz 1924/2007), за разлика от исп. *yo bebo solo agua*. Други примери са словоформите *коатро*, *гоадрень* и *воестрась*: сеф. *коатро аниось* („четири години“) / исп. *cuatro años* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 65), сеф. *торна ке се гоадрень* („трябва да се спазват“) / исп. *hay que guardarlas/hay que cumplir [con las nuevas reglas]*, сеф. *коантось мезесь* („колко месеца“) / исп. *cuantos meses* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 29) и сеф. *ерманось и ижось воестрось* („ващите братя и синове“) / исп. *vuestros hermanos e hijos* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 65), както и словоформите *боенусь* и *боену* в пожелателния израз: сеф. *Агурандолись санидадь кумплида, ечусь боенусь и тоду боену лось салуду конь Шаломь* („Пожелавам ви крепко здраве, добри дела и всичко добро и ви поздравявам с мир“) (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 33). И в разглежданите текстове на латиница дифтонгът /ue/ е изписан като /oe/, например сеф. *despoes / dispoes* / исп. *después* („след това“) (ф. 1568к, оп. 1, а.е. 12, л. 47). Същото изписване се среща и в множество сефарадски текстове на латиница в Турция от същия период, например словоформата *noestro* в изказа сеф. *De noestro korespondyente spesyal* („от нашия специален пратеник“) (Şalom, 2 – 6 ноември 1947, Истанбул), но в същия текст се срещат и словоформи с /ue/, например минало свършено време на глагола *ser* ‘съм’: сеф. *fue celebrada* („се проведе“) / исп. *fue celebrada*, сеф. *fueron trayidos* („бяха докарани“) / исп. *fueron transportados*. В изследваните текстове на кирилица обаче същата глаголна форма се среща с /oe/, например: сеф. *фоерон евакуадась* („бяха евакуирани“) / исп. *fueron*

evacuadas. Това графично предаване отразява разпадането на сефарадските дифтонги, което е очаквано фонетично развитие за един необалкански език като сефарадския в контакт с български, гръцки и турски, за които не са присъщи дифтонги след XVI в.

5.2. В намаляващите дифтонги – /au/, /eu/, при които затвореният лабиал следва отворената гласна /a/, /e/, както и в /iu/, се наблюдава консонантизация. Сред откритите в настоящите текстове на кирилица примери могат да се посочат: сеф. *сивдадь* / исп. *ciudad* ‘град’ (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 34), сеф. *кавза* / исп. *causa* ‘причина’, а в тези на латиница: сеф. *sevdad* (ф. 1568к, оп. 1, а.е. 12, л. 47) / исп. *ciudad*, сеф. *kavsa* / исп. *causa*, както и сеф. *en absencia* / исп. *en ausencia* („в отсъствието“) (Farin 1925/2014: 125, 132). Тази консонантизация напълно отразява придобиването на преобладаващия фонетичен модел в източнобалканския ареал, тъй като същата консонантизация дълготрайно присъства в гръцки и български език и е подробно и изчерпателно изследвана от Владимир Георгиев (вж. Георгиев / Georgiev 1964 и други негови трудове). В български и други балкански езици имена и думи от гръцки произход се произнасят консонантно, например *тавтология*, *Минотавър*, *Евгения*, като това балканско консонантно произношение засяга и латинските думи с начален или интервокален гутурал: *квалификация*, *квази*, *квант*, за разлика от вокалното произношение в исп. *cualificación*, *casi*, *cuanto* и другите западноромански езици. Още примери като *eukalyptos*, *automatos* са консонантизирани в българското произношение – *евкалинт*, *автомат*, както и в гръцки, а също и в източните славянски езици, за разлика от западните романски и германски езици, където се запазва вокалното произношение на втория елемент. Консонантно произношение на същите думи от гръцки произход се наблюдава и в турски, за сефарадски то е признато контактно влияние на балканските езици (вж. например Hualde 2013: 241, наред с други). Балканският фонетичен модел с консонантно произношение: например гр. *θεραπευτής* / бълг. *терапевт* (за разлика от исп. *terapeuta*) е един от основните контрасти, отличаващи сефарадския вокализъм от испанския и останалите испански разновидности. Въпреки че спирантното произношение съществува в средновековния испански – срв. *cibdad* ‘град’, *cobdo* ‘лакът’, *debda* ‘дълг’, в съвременния испански то се вокализира: *ciudad*, *codo*, *deuda*, а в сефарадски се консонантизира: *sivdad*, *kovdo*, *devda* с лабиодентална фрикативна фонема (Hernández González 2001: 299). Наследството на средновековния испански (или на останалите ибероромански езици) не е достатъчно да обясни появата на поствокалната лабиодентална фонема в сефарадския език. Хуалде (Hualde 2013: 246 – 247) отчита контактното влияние на гръцки, турски, португалски и италиански в опит да обясни сефарадските словоформи *kavesa* ‘глава’, *alkavo* ‘накрая’, *lovo* ‘вълк’, *saver* ‘зная’, произлизащи от латинските *sapēre*, **capitia*, *lupu*-, при които лабиоденталният рефлекс на /p/ ясно контрастира с испанския фрикативен билабиал: *cabeza*, *lobo*, *saber*, *al cabo*, а и с порт. *cabeça*, *ao cabo*, *lobo*, *saber* или с итал. *testa*, *lobo*, *sapere*, *in capo*. При все това е уместно да се сравнят когнатите в останалите италиански разновидности, по-конкретно във венециански: *cavezza*, *al cavo*, *lovo*, *savere*, чието влияние, наред с балканското, е допринесло за установяването на посочените сефарадски варианти. И отново в балкански контекст, в гръцки консонантизацията на втория елемент от дифтонгите /eu/, /au/ се появява през късноримския и ранновизантийския период. Както посочва Славова (Slavova 2004), тя е характерна не само за Гърция, но и за Мала Азия, Египет и цялото Източно Средиземноморие. Косвени доказателства за консонантното произношение се намират при транскрипцията на други езици, например *ἵππεδ* на коптски *Hippes* от II в. или при транскрипцията на *au/ev* с арамейските *ab-* (Bubenik 1989).

5.3. Неутрализация на лабиалните гласни в неударена сричка в средисловие. Установиха се и множество случаи на неутрализация на лабиалните гласни /ɔ/ и /u/ в средата на думата извън дифтонг, като противно на очакваната на пръв поглед тенденция към затваряне на безударните гласни, в разглежданите сефарадски текстове се среща изписването на /u/ с /o/ или съответно – на /y/ с /o/: сеф. *товимось* / исп. *tuvimos* („имахме“), сеф. *пара комоникарлесь лось моевось олденес* / ср. исп. *para comunicarles los nuevos ordenes* („за да им съобщим новите заповеди“), както и сеф. *ень комоникандолесь лась моевась реглась* / ср. исп. *en comunicándoles las nuevas reglas* („за да им съобщим новите правила“) (примерите са от ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 29). В текстовете на латиница също изобилстват примери на заместване на /u/ с /o/: сеф. *tombados* / исп. *tumbados* („легнали“), сеф. *defondo* ‘покойник’ / исп. *difunto* (Farin 1925/2014: 123). „Редукцията /e/ > /i/, /o/ > /u/ е характерна както за българския език, така и за северните гръцки диалекти“, отбелязва Ц. Василев (Василев / Vasilev 2017: 319). Още повече, стесняването на /ɔ/ до /u/ във от ударение е характерно както за източните, така и за западните говори от българското езиково землище (*събота* / *събута*;

бустан / бостан) (Антонова-Василева / Antonova-Vassileva 2024: 76 – 77). Редукцията /e/ > /i/ и /o/ > /u/ е характерна и за сефарадския език на Балканите (Hernández González 2001, наред с много други). Забелязва се изключително често в текстове на носители на сефарадския език от Източна България, Северна Гърция, например сеф. *лусь рогу ди азерь и еюсь сусь контусь* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 33.), исп. *les rogu di azer i eyus sus contus // les ruego que ellos también hagan sus cuentas* („моля и те да направят своите сметки“), където се забелязва затварянето на краесловното /o/ и /e/. В същия текст срещаме личноместоименната форма *пара музось* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 33 – 34), където /y/ се явява в ударената сричка вместо очакваната графика *пара мозось* („за нас“) / исп. *para nosotros*. При все това редукцията /e/ > /i/ и /o/ > /u/ е характерна и за испански и други ибероромански езици и в този фонологичен аспект сефарадският получава засилен ефект от едновременното действие на балканското влияние и иберороманската генеалогична предразположеност.

6. Заключение

Неутрализацията на корелативната двойка лабиални гласни /ɔ – u/ в неударена позиция е балканско фонологично явление, което присъства в гръцки, български, румънски, както и в един необалкански език, какъвто е сефарадският. Неутрализацията на лабиалните гласни изпъква като типична балканска вокална характеристика, която досега е оставала в сянката на балканското шва и общото редуциране на неударените гласни. Неутрализацията на лабиалните гласни дълготрайно присъства поне в източнобалканския ареал (Sawicka 1997), наблюдава се в съвременния български език – както в източните, така и западните български говори, както доказва М. Събев (Sabev 2023) въз основа на акустични експерименти с десетки говорещи с роден език български от Търговище и от София. Неутрализацията на безударните лабиални гласни се дискутира и от Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024, наред с други неотдавнашни приноси. М. Славова (Slavova 2004) констатира наличието на въпросната неутрализация: изписване на /ou/ като /o/ в гръцки надписи по българските земи в античните гръцки селища по българските земи, както и в надписи от съседните територии на Гърция и Турция, а Ц. Василев (Василев / Vasilev 2017) установява същото изписване, рефлексирало по-отвореното произношение на /u/ в гръцки надписи в български манастири от XVII в., което показва, че въпросната неутрализация е трайно установена и дълготрайна ареална характеристика. Наличието на същата неутрализация и в румънски (Renwick 2012), както и в един необалкански език като сефарадския, който се присъединява към балканския ареал доста късно – едва след края на XV и началото на XVI в. и се развива като част от него твърде кратко – малко повече от четири века – показва, че въпросната неутрализация на лабиалните гласни, графично изразена като изписване на /u/ като /o/ в сефарадските текстове на кирилица и латиница от началото на XX в. в България и в съседни страни, е доста силен и ярък фонетичен балканизъм, който остава слабо изследван и заслужава по-нататъшни анализи и съпоставки с оглед на проследяването му и в другите балкански езици. Консонантизацията на /u/ в дифтонгите /au/, /eu/ и /iu/ пред съгласна в сефарадския език е не само контрастен фонологичен елемент, отличаващ сефарадския от испански и другите ибероромански езици, но е също така основна фонологична разлика в артикулацията и произношението между езиците в Европа – балкански и други езици от Източна Европа и Източното Средиземноморие с консонантно произношение, от една страна, и западнороманските и германските езици със запазване на вокалното произношение на втория елемент от дифтонгите /eu/, /au/, от друга страна.

Извори / Sources

- ЦДА (Централен държавен архив, София), фонд 1498к, оп. 1, а.е. 11 (л. 29, 33, 34, 65). (Bulgarian Central State Archive Sofia, Fund 1498k, d.1, a.u. 11 (folia 29, 33, 34, 65).)
- ЦДА (Централен държавен архив, София), фонд 1568к, оп. 1, а.е. 12, л. 47. (Bulgarian Central State Archive Sofia, Fund 1568k, d.1, a.u. 12 (folio 47).)
- Farin 1925/2014: Farin, R. *El amor victorioso*. – In: Studemund-Halévy, M., G. Collin (eds.). *La voz de Bulgaria. Vol. 1. Bukyeto de tekstos en lingua sefardí. Teatro*. Barcelona: Tirocinio, pp. 116 – 146.
- Peretz 1924/2007: Perets, I. *Konversasyon ebreo-espanyol*. Hamishpat. Sofia. – In: Studemund-Halévy, M., G. Collin (eds.). *Entre dos mundos*. Catálogo de los impresos búlgaros en lengua sefardí (siglos XIX y XX). Barcelona: Tirocinio.

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева 2024: Антонова-Василева, Л. Данни за промените на широките гласни в позиция във ударение в българските териториални диалекти. – *Български език*, приложение, с. 73 – 91. (Antonova-Vasileva 2024: Antonova-Vasileva, L. Danni za promenite na shirokite glasni v pozitsiya van ot udarenie v balgarskite teritorialni dialekti. – *Balgarski ezik*, prilozhenie, s. 73 – 91.)
- Бешевлиев 1992: Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. 2. прераб. и доп. изд. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Beshevliev 1992: Beshevliev, V. *Parvobalgarski nadpisi*. 2. prerab. i dop. izd. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Василев 2017: Василев, Ц. *Гръцкият език в църквите със смесени надписи от XVII век в България*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Vasilev 2017: Vasilev, Ts. *Gratskiyat ezik v tsarkvite sas smeseni nadpisi ot XVII vek v Bulgaria*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Георгиев 1964: Георгиев, В. *Вокалната система в развоја на славянските езици*. София: БАН. (Georgiev 1964: Georgiev, V. *Vokalnata sistema v razvoja na slavyanskite ezitsi*. Sofia: BAN.)
- Стойков 1993: Стойков, С. *Българска диалектология*. София: БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, S. *Balgarska dialectologiya*. Sofia: BAN.)
- Събев, Андреева 2024: Събев, М., Б. Андреева. Редукция на неударените гласни в съвременния български книжовен език. Съпоставка на общоприети възгледи с корпусни данни. – *Български език*, приложение, с. 106 – 123. (Sabev, Andreeva 2024: Sabev, M., B. Andreeva. Reduktsiya na neudarenite glasni v savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sapostavka na obshtoprieti vazgledi s korpusni dannii. – *Balgarski ezik*, prilozhenie, s. 106 – 123.)
- Харалампиев 2001: Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер. (Haralampiev 2001: Haralampiev, I. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Arias Cabal 2024: Arias Cabal, Á. La abertura de /e/ > /a/ condicionada por /r/ y /l/ en judeoespañol. – *Revista de Filología Española* 104 (1), 1420, pp. 1 – 36.
- Bubeník 1989: Bubeník, V. *Hellenistic and Roman Greece as a sociolinguistic area*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Cyrillomethodiana 2011 – 2022: Cyrillomethodiana. Проект „Модерна палеославистика и медиевистика“, разработен от Катедрата по кирилometodievistika на Факултета по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. (Cyrillomethodiana 2011 – 2022: Cyrillomethodiana. Proekt „Moderna paleoslavistika i medievistika“, razraboten ot Katedrata po kirilometodievistika na Fakulteta po slavyanski filologii kam Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“). <<https://histdict.uni-sofia.bg/>> [12.01.2025]
- Gignac 1976: Gignac, F. A *Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. Vol. I. Phonology*. Milano: Istituto editoriale Cisalpino – La Goliardica.
- Hernández González 2001: Hernández González, C. Un viaje por Sefarad. – In: *El español en el mundo. Anuario del Instituto Cervantes*, pp. 281 – 332. <http://cvc.cervantes.es/lengua/anuario/anuario_01/hernandez/p04.htm> [12.02.2025]
- Hualde 2013: Hualde, J. Intervocalic Lenition and Word-Boundary Effects: Evidence from Judeo-Spanish. – *Diachronica* 30:2, pp. 232 – 266.
- Kluger 2021: Kluger, L. El español sefardí en los Estados Unidos: aspectos lingüísticos. – In: Gil, F. (Ed.). *El español sefardí como una variedad de la lengua española*. New York: Academia norteamericana de la lengua (ANLE), pp. 87 – 122.
- Renwick 2012: Renwick, M. *Vowels of Romanian: Historical, Phonological And Phonetic Studies*. PhD dissertation. Cornell University.
- Rovai 2015: Rovai, F. Notes on the Inscriptions of Delos: The Greek Transliteration of Latin Names. – *Studi e Saggi Linguistici*, 53(2), pp. 163 – 185.
- Sabev 2023: Sabev, M. Unstressed vowel reduction and contrast neutralisation in western and eastern Bulgarian: A current appraisal. – *Journal of Phonetics*, vol. 99, pp. 101 – 242.
- Sawicka 1997: Sawicka, I. *The Balkan Sprachbund in the Light of Phonetic Features*. Warsaw: Energeia.
- Schulte 2009: Schulte, K. Loanwords in Romanian. – In: Haspelmath, M., U. Tadmor (Eds.). *Loanwords in the world's languages. A Comparative Handbook*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, pp. 231 – 259.
- Schwarzwald-Rodrigue et al. 2021: Schwarzwald-Rodrigue, O., D. Bunis, Y. Bentolia. *Las ortografías del Ladino*. Tel Aviv: Akademia Nasionala del Ladino.
- Slavova 2004: Slavova, M. *Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Studemund-Halévy, Collin 2014: Studemund-Halévy, M., G. Collin (Eds.). *La voz de Bulgaria. Vol. I. Bukyeto de tekstos en lingua sefardí. Teatro*. Barcelona: Tirocinio.

NEUTRALIZATION IN THE CORRELATIVE PAIR LABIAL VOWELS IN JUDEO-SPANISH IN CONTACT WITH BALKAN LANGUAGES

Iskra Dobрева

independent researcher

iskradobrev2000@yahoo.com

Abstract. The present paper approaches the neutralization of the correlative pair labial vowels /ɔ - u/ in unstressed position in Judeo-Spanish in contact with Balkan languages. Based on texts in Cyrillic and Latin scripts in Judeo-Spanish, as one of the neo-Balkan languages compared with Bulgarian and Greek as two of the main Balkan languages, the paper discusses the frequent writing of unstressed /u/ like /o/. This writing of /u/ like /o/ is long attested in the Balkans, for instance it is found in Greek inscriptions in Bulgaria, Greece and Turkey (Slavova 2004; Vasilev 2017), as well as in the proto-Bulgarian inscriptions with Greek letters (Beshevliev 1992) and continues along the development of Bulgarian until nowadays. The writing of /u/ by /o/ is also detected in Judeo-Spanish texts in Cyrillic and Latin scripts from early XX century in Bulgaria. The discussed examples are analyzed in light of the recent findings (Sabev, Andreeva 2024) as reflecting the phonological neutralization of labial vowels as a Balkan phonological feature.

Keywords: *neutralization; labial vowels; Judeo-Spanish; Balkan languages*

Iskra Dobрева
American Research Center – Sofia
75, Vasil Petleshkov
Sofia 1510, Bulgaria